

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt: 3
Volume / المجلد: 3

Sayı: 5
Issue / العدد: 5

Haziran 2023
June / حزيران 2023

Dr. Mihdat AKTULGA

mthttlg@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1913-782X

MANİHEİZM'DE BİR TÖZ OLARAK
KÖTÜLÜK VE KÖTÜLÜK KONUSUNDA
İNSANIN KONUMU

HUMAN BEIGN'S POSITION ON EVIL
AND EVIL AS A SUBSTANCE IN
MANICHAEISM

Atıf:

Aktulga, M. (2023). Maniheizm'de Bir Töz Olarak Kötülük ve Kötülük Konusunda İnsanın Konumu. *Din ve İnsan Dergisi*. 3 (5), 41-60.

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 08.05.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 31.05.2023

Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2023

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 41-60

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.

This article was checked in the plagiarism program.

تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

MANİHEİZM'DE BİR TÖZ OLARAK KÖTÜLÜK VE KÖTÜLÜK KONUSUNDA İNSANIN KONUMU

HUMAN BEIGN'S POSITION ON EVIL AND EVIL AS A SUBSTANCE IN MANICHAISM

Özet

Dinler, insanı ilgilendiren bütün konularda kendi teolojik yapılarına uygun bir çözüm getirmeye çalışmışlardır. Bu konulardan birisi de hiç şüphesiz tarih boyunca insanların zihnini kurcalayan, kötülüğün temellendirilmesi problemi olmuştur. Düalist karakterli Maniheizm'de kötülük yaratılışın özünde var olan ve hayatın bütün boyutlarında kendini gösteren bir gerçeklik olarak kabul edilir. Kötülük, insan iradesi dışında cereyan eden ve ontolojik açıdan iyiliğin karşısında yer alan ezeli tanrısallığın doğurduğu bir sonuçtur. Maniheizm'de, makro ve mikro düzeyde tecelli eden bütün kozmik olaylar ezeli *İki İlke* bağlamında ele alınır. Mani'ye göre evrendeki her olay ve olgunun arka planında ontolojik açıdan kadim iki varlık vardır. Maniheizm, bu bağlamda her şeyin tek ilkeden çıktığını savunan monoteist tanrı tasavvuruna karşı mutlak düalist bir öğreti ile karşı çıkmaktadır. Karşıtlık temelinde zemin bulmuş bu teolojiye göre iyilik ve kötülüğün merkezinde insan yer almaktadır. Kötülük, insanı aşan bir gerçekliktir. Ancak insan, cismani açıdan kötülüğün menşei olsa bile özünde Işık Tanrısı'nın ruhuna sahip olduğundan kötülüğe karşı koyma ve onu bertaraf etme yeteneği vardır. Bu makalenin amacı, Mani dininin kötülük anlayışını ve kötülüğün insan yaşamındaki yansımalarını çözümlenektir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Maniheizm, Kötülük, Ruh, İnsan.

Abstract

In all matters relating to human beings, religions have attempted to offer a solution in line with their theological framework. Without any doubt, one of these issues has been the problem of understanding the evil as the said subject has been confusing people's minds accross history. In a dualist character of Manichaeism, evil is accepted as an obvious reality that shows itself increation and also in all dimensions of life. Evil is the result of eternal divinity, which takes place out of the human will and is ontologically opposed to goodness. In Manichaeism, all cosmic events that occur at the macro and micro level are handled in the context of the eternal Two Principles. According to Mani, there are two ontologically ancient beings in the background of every event and phenomenon in the universe. Manichaeism, that has a strict dualist perspective, opposes the monotheist conception of God, which argues that everything comes from a single principle. According to theology of Manichaeism, which has the basis of opposition, human is at the center of good and evil. Evil is a reality that transcends man. However, even if man is the origin of evil in terms of materiality, he has the ability to resist evil and avoid it, since he has the spirit of the God of Light at his core. The aim of this article is to analyze evil in the Manichaeian religion and the reflections of evil in human life.

Keywords: History of Religions, Manichaeism, Evil, Spirit, Human.

Giriş

III. Yüzyılda Pers topraklarında Mani (216-274) tarafından kurulan Maniheizm, Babil inançları, Zerdüştülük, Hıristiyanlık ve Hint inançlarından müteşekkil gnostik karakterli bir dindir. Mani'nin kendine özgü son derece radikal bir düalist öğretisi vardır. Zerdüşt inancının egemen olduğu topraklardaki insanların da iki tanrılı inanca aşına olması Maniheizm'in yayılmasına uygun bir zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Maniheizm'in kitleler üzerinde çok etkili olmasının hiç şüphesiz en önemli nedenlerinden birisi, onun getirdiği dini sistemin evrensel mesajlar içermesiydi. Mani'ye göre kendisinden önce Buda, Zerdüşt, İsa gibi ışık elçilerinin mesajları kendi bölgelerinde sınırlı kaldığı için başarılı olamamıştır. Bu nedenle Işık Tanrısı Zurvan,¹ evrensel öğretille kendisini donatmış ve bütün insanlığı kurtaracak nihai elçi olarak yeryüzüne göndermiştir.²Manici teolojinin farklı din ve geleneklerden beslenen senkretik bir niteliğe sahip olması Maniheizm'in dünyanın farklı bölgelerinde hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Mani, Zerdüşt düalist Tanrı inancını, kozmogoni ve eskatolojik anlayışını kendi dini sistemine çok iyi bir şekilde uyarlayarak dönemin Zerdüştleri üzerinde büyük bir etki bırakmayı başarmıştır. Bununla birlikte müphem olan Zerdüşt düalizminin aksine Mani'nin düalizmi açık ve nettir. Zira bazı araştırmacılar, Zerdüştülükte iyilik ve kötülüğün, düzen ve düzensizliğin kişileşmiş halleri olan ikiz ruhların (Spenta Mainyu/Angra Mainyu) Ahura Mazda'nın kozmosa tecelli eden sıfatları olduğunu, dolayısıyla Zerdüşt inanç sisteminin monoteist olduğunu savunur.³Diğer yandan bazıları da Zerdüşt teolojisindeki ikiz ruhların birbirinden tamamen bağımsız iki ilkeye karşılık geldiğini belirtir.⁴ Maniheizm'in son derece radikal düalist nitelikli inanç sisteminde *Ruh* ve *Madde* iki temel töz olarak kabul edilir. Ruh, kusursuz ve mükemmel *İyi İlke*'yi temsil etmektedir. Maddenin membası olan karanlık ise büsbütün kötüdür. Maddeyi iyi olarak kabul eden Zerdüşt inancının aksine Mani, maddi âlemi insanın kurtulması gereken bir esaret hayatı olarak kabul etmektedir. Şeytani güçler tarafından maddeye hapsedilen ruhun kurtuluşu için kişinin evlenme, mülk edinme ve tensel arzu ve ihtiyaçlarını giderecek uygulamalardan mümkün olduğunca kaçınması gerekir.

¹Kadim İran dini geleneğinde "İlk Prensi" olarak geçen *Zurvan*, Maniheizm'de *Işığın Babası*, Gerçeğin Babası, *İlk Baba*, *Azamet'in Kralı*, *Büyükülüğün Babası*, *Muhteşem Baba*, *Nur Cennetlerinin Hükümdarı*, *İyilik Tanrısı* şeklinde geçmektedir. Bkz. Mani, *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of His Body*, çev. Ron Cameron, Arthur J. Dewey (Montana: Scholars Press, 1979), s. 53; Iain Gardner (ed.), *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, çev. Iain Gardner (Leiden: Brill, 1995), s. 107; Muhammed B. İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), s. 1024; Mary Boyce, *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian: Texts with Notes: 9 (Acta Iranica: Textes et Memoires)* (Leiden: Brill, 1975), s. 8; Jes Peter Asmussen, *Xuāstvānifi: Studies in Manichaeism* (Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard, 1965), s. 12.

²Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (1/12.15-20) s. 18; "The Book of the Giants", çev. W. B. Henning, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11/1 (1943), s. 52-74.

³Dinshaw J. Irani, *The Gathas: The Hymns of Zarathushtra* (New York: The Macmillan Company, 1924), 28; Martin Haug, *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, ed. E. W. West (London: Trübner & Co. Ltd., 1907), 53; Seyyid Celâleddin Aştıyânî, *Zertoşt: Mezdisna ve Hükümet* (Tahran: Şirket-i Sihami, 1394h.ş.), 163.

⁴Maneckji Nusservanji Dhalla, *Zoroastrian Theology: From the Earliest Times to the Present Day* (New York, 1914), 158.

Maniheizm, Zerdüştlüğün güçlü bir din olarak varlığını hissettirdiği Babil topraklarında M.S. III. Yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen zamanla büyük bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde Mani'nin Sasani Kralı I. Şâpûr'un (240-272) himayesine girmesi onun herhangi bir sorunla karşılaşmadan dini öğretisini insanlara ulaştırmasını sağlamıştır. Ancak I. Şâpûr'dan sonra Sasani devlet yönetiminin Mani ve onun taraftarlarına karşı menfi tutumları Maniheizm'in farklı coğrafyalarda kendine yer edinmesinin önünü açmıştır. Mani'nin asketik anlayışının Zerdüş'tün aktif eylemsel öğretisiyle çelişmesi Sasani devleti ve Zerdüş'tin din adamları açısından büyük bir sorun teşkil ediyordu. Nitekim Sasaniler döneminde Maniheiztler, Zerdüş'tin din adamları olan Mobadların ve devlet erkinin şiddetli saldırılarına maruz kalmışlardır. I. Behrâm(273-276) döneminde Mani'nin öldürülmesinden sonra Maniheizm, misyon hareketleri ile doğuda Türkistan, Çin, Hindistan ve Tibet bölgelerine kadar ulaşmıştır.⁵

Mani, Hıristiyanlığın hâkim olduğu alanlarda öğretilerini insanlara ulaştırmaya çalışırken kendisini Hz. İsa'nın bir havarisi olarak nitelendirmiş ve vaazlarında sık sık Hıristiyanlığın önemli şahsiyetlerine yer vererek onlardan alıntı yapmıştır.⁶Mani'nin öğrencisi Psattiq'in 244 yılında Kuzey Afrika'da (Mısır)başlattığı misyonerlik faaliyetleri sonucunda Roma başta olmak üzere Roma İmparatorluğu'nun bütün şehirlerinde hızlı bir şekilde yayılmıştır. IV. Yüzyılın başlarına kadar Roma topraklarında özgür bir ortama sahip olan Maniheizm, İmparator Diocletian'ın (245-312) 302 yılında yayınladığı fermanla yasaklanmıştır. Bu süreçten sonra Roma'nın büyük baskı ve bir dizi cezalarına maruz kalan Maniheiztler, Güney Fransa, İtalya ve Balkanlarda Katarlar, Pavlikanlar ve Bogomiler gibi Hıristiyanlığın heretik karakterli dini grupları ile temasa geçerek XIII. Yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷

Maniheizm, ruh ve beden ilişkisi boyutunda kendine özgü bir teolojik sistem geliştirmiştir. Mani, iyiliği ve kötülüğü Zerdüştlüğün *üçlü âlem* tasavvurundan yola çıkarak temellendirmiştir. Yaratılışın ilk aşaması, aydınlık ile karanlık dünyaların birbirinden kesin olarak ayrıldığı orijinal evresini ifade eder. *İyilik İlkesi* Zurvan ışık dünyasında, *Kötülük İlkesi* Arkon⁸ ise karanlık dünyada tanrısallık özelliklerine paralel sürekli bir yaratım aktivitesine sahiptirler. Başlangıçta iyilik dünyası ve kötülük dünyası birbirlerine karşı edilgen bir konumdaydı. Ancak karanlık dünyanın tanrısı Arkon, ışık dünyasının farkına varır ve onu elde etmek için bir dizi kötü ruhlu yaratıklar,

⁵Jain Gardner, *The Founder of Manichaeism: Rethinking the Life of Mani* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), s. 1.

⁶Mani, *The Cologne Mani Codex*, (60.13-16)44, (66.4-6) s. 53; Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*,(65/164.8) s. 172.

⁷Duncan Greenlees, *The Gospel of the Prophet Mani* (California: The Book Tree, 2007), s. cxxxvi.

⁸Arkon (Archon), Grekçe "ilk olan", "hükmeden" anlamına gelmektedir. Arkon, Latin ve Yunan yazarların Maniheizm hakkındaki eserlerde Işık Kralı Zurvan'ın karşıtı ve düşmanı olan Kötülük Tanrısını ifade eden kavram olarak geçmektedir. Maniheizm'in yayıldığı coğrafyalarda genellikle Maniheiztler Kötülük İlkesini tanımlamak için farklı terimler kullanmışlardır. Örneğin; Maniheizm kaynaklarında Karanlığın Prensi veya Karanlığın Kralı olarak geçen Kötülük Tanrısı; Arapça İblis, Pehlevice ve Partça Ehrimen, Latin ve Yunanca Madde olarak geçmektedir. Bkz. D. N. MacKenzie, "Mani's Šābuhragān", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42/3 (1979), 500-534; Michel Tardieu, *Manichaeism*, çev. M. B. DeBevoise (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2008), s. 82; Abolqasen Esmailpour, *Manichaean Gnosis and Creation Myth* (Philadelphia: Sino-Platonic Papers, 2005), s. 53; Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), s. 244.

canavarlar, şeytanlar yaratır. Karanlık güçlerin planlarından haberdar olan Işık Kralı, istemsiz de olsa bilinçli bir şekilde ışık güçlerinin şeytani güçlerle ilişki kurmasına rıza gösterir. Işık Tanrısı, kötülük güçlerine karşı *Büyük Ruh'u* yaratır. Işık Kralı, *Büyük Ruh'tan* ortaya çıkan *İlkel İnsanı* ve onun *Beş Oğlunu* (ışık, hava, su, ateş, rüzgâr) karanlık dünyaya bir yem olarak gönderir. *İlkel İnsan* ve *Beş Oğlunun* karanlık güçlerce yutulmasından sonra Işık Kralı *Çağrı-Cevap* yoluyla *Yaşayan Ruh* görevine çağırır. Karanlık dünyaya inen *Yaşayan Ruh*, *İlkel İnsanı* ve *Beş Oğlunu* karanlık güçlerden kurtarır. *Yaşayan Ruh* ve *İlkel İnsanın Beş Oğlu*, karanlığın güçlerini öldürür ve onların bedenlerinden maddi âlemin tüm unsurlarını; ışık ve karanlığın terkibinden de göksel varlıkları yaratır. Işık güçlerinin ışığı karanlıktan tamamen arındırma çabası karanlığın şeytani güçlerini faaliyete geçirir. *Arkonlar*, ışığı maddi dünyada tutmak amacıyla ilk insan çifti olan Âdem ve Havva'yı yaratırlar.⁹

Maniheizm inancına göre maddi dünya ve içindeki varlıkların çoğu şeytani güçlerin formlarından ve düşüklerinden yaratılmıştır. Işık güçlerinin karanlık unsurlara müdahalesi iblis güçlerinin manevra alanını daraltmıştır. Zor durumda kalan şeytani güçler, maddi âlemde kendilerinden bir iz bırakmak üzere ani bir yaratma çabasına girer. İlk insan, aydınlığa karşı zor durumda kalan karanlık açısından bir sığıntı olmuştur. Dolayısıyla Mani öğretisine göre Âdem, cismani olarak şeytanın bir eseridir. Bununla birlikte Âdem ve Havva'nın ruhu, ışık dünyasına aittir. Dolayısıyla ruh ışık âlemiyle ilintili ezeli bir cevherdir. Benzer biçimde beden veya madde ise doğrudan kendi varlığını ezeli ve ebedi bir güç olan karanlık âlemden almaktadır. Mani, esasen kötülüğün mahiyetinin ne olduğu sorunuyla fazla ilgilenmez. Zira onun açısından iyilik ve kötülük, birbirinden bağımsız olarak var olan ontolojik iki olguyu ifade etmektedir. Bu durumda, ışık ve karanlığın birbirinden nasıl ayrıştırılması gerektiği meselesine odaklanmak gerekir.¹⁰

Mani'ye göre kötülüğe karşı mücadele, kozmosun en küçük ve aynı zamanda en mükemmel bileşeni olan insanı iyi tanımakla mümkün olacaktır. Zira insan, ruh ile birlikte tanrısallığın en yüce ve ulvi bilgisiyle (gnosis) donatılmış bir varlıktır. Ruh, insanın ve diğer canlıların bütün boyutlarında kendisini gösterir. Mani'ye göre ruh; insan, hayvan, bitki gibi evrendeki bütün canlı organizmalarda tikel bir cevher olarak varlığını sürdürmektedir. Maniheizm inancında bu, aslında tümel bir cevher olan ruhun kötülük güçleri tarafından bölünmesinden başka bir şey değildir. Kötülük, manevi âlemden maddi âleme bölünme yoluyla sirayet eder. Işık Kralı, aynı şekilde karanlığa karşılık vererek kötülüğün yayılcı yöntemini boşa çıkartmıştır. Bununla birlikte İyilik Tanrısı Zurvan, Kötülük Tanrısı Arkon'un yeryüzünde kuraklık, depresyon, kasırga, ölüm, adaletsizlik gibi kötülükleri yaratmasına engel olamamıştır. Saf

⁹F. Crawford Burkitt, *The Religion of the Manichees* (London: Cambridge At The University Press, 1925), s. 33.

¹⁰Mary Boyce, *A Reader in Manichaeism: Middle Persian and Parthian: Texts with Notes: 9* (Acta Iranica: Textes et Memoires), s. 104.

ve kötülüğün tüm tezahürlerinden arınık olan Işık Tanrısı Zurvan'a ait ruhun şeytani unsurlarca maddeye mahkûm edilmesi, var oluşun en büyük trajedisi olan insanlığın yaratılmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Mani dinine göre maddi dünyadaki kötülüğün tarihi, *Arkonların* bedenlerinden ve kürtaajlarından meydana gelen yeryüzündeki canlı varlıkların mevcut formlarını kazanmasıyla başlamaktadır. Bununla birlikte karanlığın aydınlık, maddenin ruh, kötülüğün iyilik üzerindeki baskısı geçicidir. Işık Tanrısı Zurvan'ın inayetiyle ilahi ve şeytani unsurlar ilkel konumlarına geri döneceklerdir. Böylece yeryüzünde maddenin ruha kısa bir sürede olsa hükmettiği bu *talihsiz dönem* nihayete erecektir. Işık ile karanlık bir daha bir araya gelmeyecek şekilde ebedi olarak birbirinden ayrışacaktır.¹¹

1. Maniheizm'de Kötülüğün Kökeni ve Maddi Âleme Yansıması

Mani, Kodeks'te maddi dünya yaratılmadan önce iyilik ve kötülüğün temelinin birbirine karşıt ezeli iki ilke tarafından atıldığını ve her şeyin bu kümelenme etrafında şekillendiğini belirtmektedir.¹² Maniheizm inancına göre karanlık dünyada öncelikle kötülüğün menşei olan beş kaynak vardı. Bu beş kaynaktan beş element ortaya çıkmıştır. Bunlar: Duman, sis, yakıcı ateş, zehirli rüzgâr (semûm) ve karanlıktır. Maniheizm'de karanlığın bu beş niteliği, ışık dünyasının pleromasını¹³ meydana getiren hava, ateş, rüzgâr (meltem), ışık ve suya karşılık gelmektedir. Karanlıklar dünyası, Karanlıklar Prensi Arkon'u bile incelemektedir. Nitekim Maniheizm'de savaşların, kavgaların, çekişmelerin, yıkımların kısaca tüm kötülüklerin başı olan Arkon'nun bile karanlık dünyanın derinliklerinden neşet ettiğine inanılır.¹⁴ Doğası gereği kötü olan Karanlıklar Kralı Arkon, başlangıçta sakin ve durağan bir niteliğe sahip olan karanlık dünyasında sayısız şeytan, canavar, korkunç ve çirkin görünümlü yaratıklara hayat vererek karanlık dünyaya hareketlilik ve canlılık kazandırmıştır. Karanlıklar Kralı, beş elementten beş ağacı ve onlardan da eril ve dişil beş cinsi yaratmıştır. Kötülüğün eril ve dişil güçleri şehvet yoluyla yayılarak karanlık dünyanın tamamına hâkim olurlar. Mani'ye göre her beş cins, esasen karanlık âlemin birbirinden farklı beş karanlık dünyasına tekabül etmektedir. Zira bu dünyaların her birisinde birbirine benzemez beş kral, beş ruh, beş beden ve beş tat vardır.¹⁵

Mani, maddi ve manevi âlemde cereyan eden kötülüğün kaynağı olan Karanlıklar Kralı Arkon'u değişik tasvirlerle açıklayarak aslında onun bütünüyle maddeye karşılık geldiğini ifade etmektedir. Maddi bir töz olan Arkon saf ruh olan Zurvan'dan tamamen farklıdır. Ancak İki İlkenin

¹¹Esmailpour, Manichaeism Gnosis and Creation Myth, s. 10.

¹²Mani, The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of His Body, (65.16-20) s. 53.

¹³*Pleroma*, Yunanca, "doluluk" anlamına gelmektedir. Gnostik dinlerde *Pleroma* terimi, Işık Tanrısı ve onun yayılımları olan ışık unsurlarının içinde buldukları kusursuz meskeni ifade etmektedir. Bkz. Stephan A. Hoeller, *Gnosticism: New Light on the Ancient Tradition of Inner Knowing* (India: Quest Books, 2002), s. 76.

¹⁴Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (6/30.25-30) s. 34.

¹⁵Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (6/30.18-24) s. 34.

ortak özelliği ezeli ve içinde buldukları âlemlerle bütünleşik/birleşik varlıklar olmalarıdır. Bununla birlikte Zurvan'ın kusursuz bilinç ve öz farkındalık kabiliyeti Karanlığın Prensi olan Arkon'da yoktur. Maniheizm'de bu, İyilik Tanrısı'ndan yayılım yoluyla ortaya çıkan her varlığın da iyi olma zorunluluğuna sahip olması gerektiği görüşüyle doğrudan ilişkilidir. Arkon, kendisinden sadır olan beş karanlık dünyanın bütün işaretlerini doğasında taşımaktadır. Zihni karışık olan Arkon ise kendi zihinsel karmaşasına uygun varlıklar meydana getirir. Çirkin bir formu olan Arkon'un bütün yaratıkları da kendisi gibi iğrenç ve korkunç bir görünüme sahiptir. Karanlık Kralı'nın birbirinden farklı beş biçimi vardır. Karanlık Kralı'nın başı aslanın başına, elleri ve ayakları İblis'in elleri ve ayaklarına benzemektedir. Omuzları kartalın omuzları gibi olan Arkon'un karnı ejderhanın karnına; kuyruğu ise balığın kuyruğuna benzemektedir. Mani'ye göre Karanlık Kralı Arkon'un karanlık dünyasının cinslerini taşıyan beş özelliği daha vardır. Birincisi onun karanlığı, ikincisi kötü kokusu, üçüncüsü çirkinliği, dördüncüsü acılığı ve beşincisi de kötü karakterli ruhudur.¹⁶

Maniheizm'de Kötülük İlkesi, metafiziksel bir varlık olmaktan ziyade tamamen cismani bir olguyu ifade etmektedir. Mani'nin Kötülük İlkesini madde ile aynileştirmesi onun bir nevi maddi dünya ile Karanlık Prensi Arkon'u özdeş kılınmasından kaynaklanmaktadır. Maniheizm'de İyilik İlkesi Zurvan, bütünüyle madde ve maddi dünyadan ayrık, madde ile bir araya getirilmesi mümkün olmayan nurani bir cevherdir. Diğer yandan Kötülük İlkesi ile madde arasındaki ilişkisi konusunda Mani, son derece materyalist bir anlayışı savunmaktadır. Nitekim Mani'ye göre Arkon'un karanlık dünyası tarafından sert ve güçlü bir şekilde yaratılan doğasına hiçbir varlık tarafından herhangi bir zarar verilemez. Burada ilginç olan Mani'nin Arkon'u yeryüzündeki elementlerle özdeş kılma anlayışıdır. Kefalya'ya göre Duman Kralı Arkon'un bedeni demirden, bakırdan, çelikten ve kurşundan daha serttir. Bu nedenle hiçbir balta veya kesici alet onun bedenine zarar vermeye muvaffak olamaz.¹⁷

Mani'ye göre kötülüğün metafiziksel boyutu, karanlık dünyası ile ışık dünyasının ilk savaşıyla başlamıştır. Buna göre *kötülüğün tarihi*, Büyük İblis Arkon'un kendi doğasındaki yıkıcılığın bütün tezahürlerini ışık dünyasına taşıma arzusunun doğal bir sonucudur. Büyük bir iştahla ışık dünyasına saldıran Arkon ve onun şeytani güçlerine karşı Işık Kralı Zurvan, yayılım yoluyla kendi ışık güçlerini devreye sokar ve şeytani güçleri, ışık dünyasından uzak tutmayı başarır. Maniheizm'de Işık Tanrısı, karanlığın bütün kötü planlarından haberdar sonsuz bilgiye sahip bir tanrı olarak kabul edilir. Bununla birlikte Maniheizm'de kötülüğü baskı altında tutma kudretine sahip Zurvan'ın neden maddenin yaratılmasına rıza gösterdiğinin cevabı net değildir.

¹⁶Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (6/30.33-36) (6/31.1-5) s. 35; Iain Gardner & Samuel N. C. Lieu (ed.), Manichaean Texts From The Roman Empire (New York: Cambridge University Press, 2004), s. 200.

¹⁷Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (6/31.12-15) s. 35.

Maniheizm, gnostik anlayışa paralel olarak bu sorunun yanıtını vermeye çalışır. Buna göre kötülüğün bütünüyle imha edilmesi için şeytani güçlere bir manevra alanını kısa süreliğine de olsa açmak zorunluluğu ortaya çıktı. Çünkü karanlığın ani saldırısına yakalanan Işık Kralı'nın kötülüğe savaşla karşılık vermesi ışık güçlerinin sonunu getirebilirdi. Dolayısıyla Işık Kralı, maddeye izin vermekle bir taraftan ışık dünyasını kötülükten korumuş oldu. Diğer taraftan kendi ruhundan yaşam imkânı sunduğu maddi âlemi yaratılmasına göz yumarak kötülük olgusuna karşı büyük bir tuzak kurmuş oldu. Maniheizm'de bu durum, aslanın saldırısına karşı iyi bir tuzak kurarak sürüsünü kurtaran akıllı bir çoban metaforuyla açıklanır.¹⁸

Maniheizm'de kozmosun yaratılması kötülüğün metafiziksel âlemlerden fiziki âleme taşınmasıdır. Yaratılışın bu safhası aynı zamanda kötülüğün maddi âlemde zemin bulma ve canlanma sürecini ifade etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Işık Kralı kötülüğü yerinde imha etmek için *İlkel İnsanı ve İlkel İnsanın Beş Oğlu* olan ateş, su, hava, rüzgâr ve ışığı karanlık dünyasına gönderir. Ancak karanlık güçlerin eline geçen ışık güçleri, karanlığın müdahalesiyle asli niteliklerinden büyük bir zarar görür. Böylece karanlık dünyanın güçleri duman, yakıcı ateş, zehirli rüzgâr, karanlık ve sis, ışık dünyasının güçleri olan temiz hava, ateş, rüzgâr, ışık ve su ile karışarak maddi âlemdeki bu fenomenlerden tezahür eden fayda ve zararın oluşmasına kaynaklık etmiştir.¹⁹

Maniheizm inancına göre maddi âlem ve içindeki tüm fenomenler, ışık güçleri olan *Işık Bakiresi* ve *Üçüncü Elçi*'nin ışık ile maddeyi birbirinden ayırıştırma sürecinde şeytani güçlerin yeryüzüne düşen kürtaajları/dölleri sonucu ortaya çıkmıştır. Şeytani güçler, son bir hamle ile yeryüzünde kalan ışık unsurlarını maddeye mahkûm edecek insanı yaratmayı planlar. Karanlık güçlerin maddi dünya ve ilk insanı yaratması ışığın maddeye egemen olma ve karanlığın dünyasına atma hedefini sekteye uğratar. Âdem ve Havva, bu bağlamda şeytani güçler açısından ruhu baskı altına alma ve maddenin hegemonyasını devam ettirme açısından birer sığıntı varlık olma özelliğine sahiptir. Zira Âdem ve Havva, karanlığın şeytanlarındaki şehvet ve üremenin doğal bir sonucudur.²⁰ Maniheizm dininde Âdem, ruhsal olarak ışık dünyasına aittir. Âdem, bedenini karanlık ve günahahtan aldığı halde ruhunu ışık tanrısından almıştır.²¹ Ancak şeytani güçlerin

¹⁸C. R. C. Allberry, *A Manichaean Psalm-Book: Part II* (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1938), s. 9-10.

¹⁹Muhammed B. İshak en-Nedim, *el-Fihrist*, 1028; el-Kâdî Ebi'l-Hasan Abdülcebbâr, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl, el-Firak Ğayri İslâmiyye*, ed. Mahmud Muhammed Kâsım, 1958, V/12; Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Muhammed Dalkılıç (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 225; Zerdüştilikte Kötü Ruh Angra Mainyu, Ahura Mazda'nın yeryüzündeki saf yüceliğinin sembolü olan ateşe saldırır ve ateşi duman ve karanlıkla karıştırır. Aynı şekilde Angra Mainyu ve şeytani güçler gezegenlere, takımyıldızlarına hücum eder ve maddi dünyanın tüm fenomenlerinin doğal şeklini bozmaya çalışırlar. Mani'nin burada Zerdüştiliğin kozmogonisini kendi dini sistemine uyarladığı görülür. Bkz. F. Max Müller (ed.), "The Bundahis", çev. E. W. West, *The Sacred Books of the East*, Pahlavi Texts, I (Oxford: At The Clarendon Press, 1880), (3/24-25) V/ s. 19.

²⁰Maniheizm inancına göre Âdem ve Havva, cehennemden büyük dişil şeytani olan Âz tarafından yaratılan Aşkalun ve Namrael/Pësüdenilen iblislerin birleşiminden ortaya çıkmıştır.Âz,İran dini geleneğinde yıkım, hırs, tamahkârlık, şehvet ve açgözlülüğün figürü olarak geçmektedir. Bkz. Mary Boyce, "Sadwês and Pësûs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 13/4 (1951), 908-915; J. P. Asmussen, "ÂZ". *Encyclopaedia Iranica*. (Erişim 14 Mart 2023).

²¹Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (38/95.15-16) s. 100.

Âdem'e giydirdikleri elbise/beden çok ağırdır. Bedendeki şehvet ve tutku dürtüsü, insanın kendi özüne yabancı kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla beden/madde var olduğu müddetçe kötülük de var olacaktır. Bir bağlamda Maniheizm inancına göre kötülüğün ömrü insan nesli ve canlı varlıkların ömrü ile sabit kılınmıştır. Bununla birlikte Mani dininde Âdem'in, zihinsel açıdan hayvanlardan ve bitkilerden daha üstün kabul edildiğini de belirtmek gerekir.²²

Mani'ye göre kaynağı tamamen kargaşa, biçimsizlik ve düzensizlik olan kötülük; canlı, dinamik ve tümel bir gerçekliktir.²³ Ancak kötülük olgusunun temelinde yine tanrısal tasarım söz konusudur. Mani, kötülük problemini gnostik düşüncedeki düşüş motifi veya tamamen Âdem'in zafiyeti açısından ele almaz. Aynı şekilde Mani, kötülük konusunda Hıristiyanlık inancında yer alan asli günah fikrine de karşı çıkar. Pavlus, ölüm ve günahı Âdem'in işlediği ilk günahla başlatır.²⁴ Ancak Mani'ye göre Âdem günahı/kötülüğü kasdi olarak tercih eden bir varlık değildir. Kötülük, maddenin menşei olan Karanlıklar Prensi Arkon'un bilinçli eylemidir. Bu durumda Âdem kötülüğün yaratıcısı olmaktan ziyade taşıyıcısıdır. İlk insan menşei itibariyle şeytani güçlerin şeklini aldığı ve onlardan neşet ettiğine göre kötülük onun ayrılmaz bir bileşenidir.²⁵ Kötülük, maddi dünyayı ve insanı aşan karanlık dünyanın özünüyle içkin değişmez bir durumdur. Mani, kötülüğü ezeli ve ebedi bir cevherle temellendirme yoluna giderken insanı ışık ve karanlık arasında gidip gelen bir ara form olarak kabul etmektedir. Diğer yandan Âdem ile kıyaslandığında Havva'da daha az ışık parçacıkları bulunmaktadır. Bu durum, karanlık güçlerin şehvet ve tutku yoluyla insan üzerinde baskı kurmasını ve üreme yoluyla maddenin ışığa egemen olmasını kolaylaştırmaktadır.²⁶

Mani'ye göre kötülük, yeryüzünde sadece insan nesli üzerinde varlığını sürdürmez. Kötülüğün kirli zerrelere bütün doğa fenomenlerinin özüne sirayet etmiştir. Partça bir Manici şiirinde belirtildiği üzere Âdem ve Havva'yı doğuran şeytani güçler olan Namrael/Pêsûs, yeryüzünde kötülüğü yayma sürecinde son derece aktif bir rol alır. Namrael, yeryüzünde ışık güçlerine hiçbir şekilde rahat vermez ve onları sürekli kendi kontrolü altına almaya çalışır. Namrael; toprakta, suda, ateşte, bitkilerde ve hayvanlarda bulunan ışık unsurlarını birçok biçime sokarak onları yeryüzünde tutmaya çalışır. Işık parçacıklarının ışık dünyasına yükselmelerini önlemek için onların etrafına ağlar örür, onların üstüne madde yığar ve üzerlerine bekçi olarak iblisleri tayin eder.²⁷

²²Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (64/157.19-20) s. 166.

²³Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (12/45.13-15) 51; F. Crawford Burkitt, The Religion of the Manichees (London: Cambridge At The University Press, 1925), s. 21.

²⁴Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001), Romalılar (5/12) s. 1429.

²⁵Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (56/138.19) s. 146.

²⁶Greenles, Mani Dininin Kutsal Kitabı, s. 240.

²⁷Jes Peter Asmussen, Manichaean Literature: Representative Texts Chiefly from Middle Persian and Parthian Writings (New York: Scholars' Facsimiles & Reprints, 1975), s. 132.

2.Kötülüğün İnsandaki ve Evrendeki Uzantıları

Mani'ye göre Arkon'un yaşamsal alanı olan karanlıklar dünyası, bütün kötülüklerin merkezini oluşturmaktadır. Karanlıklar dünyasındaki şeytani güçler; şehvet, tutku, korku ve şüphe ile birbirlerine bağımlı hale getirilmiştir. Karanlığın doğasındaki bütün bu olumsuzluklar Arkon tarafından maddi dünyaya taşınmıştır. Karanlıklar diyarındaki kötülük, maddi âlemdeki bütün erdemsizliklerin ve kötü eylemlerin ilk prototipidir. Bu bağlamda Mani açısından yeryüzünde meydana gelen kötülük esasen karanlık dünyadaki çirkinliğin doğal bir uzantısını oluşturmaktadır. İnsan, kötülüğün kozmik boyutta vücut bulması açısından bir köprü vazifesini icra etmektedir. Bu nedenle karanlığın unsurları; her fırsatta insanın aklına, ruhuna, iç görüşüne saldırarak kendi yıkıcı zihniyetini, doyumsuz şehvetini ve sonsuz aç gözlülüğü onda sabit kılmaya çalışır. Şeytani güçlerin amacı, insanı ilahi tarafını kontrol ederek kendi amaçlarına uygun hale getirmektir. İnsan tabiatındaki olumsuzluklar kendisinden kaynaklanmaz. Şeytan; insanın bedenine açgözlülük, arsızlık, şehvet, müstehcenlik, cinsellik, yalan, düşmanlık, şüphe, iftira, kıskançlık, öfke, bencillik, hırsızlık, eşkıyalık, zorbalık, cimrilik, inat, intikam, pis koku, acı, keder, yoksulluk, dilencilik, acı ve beden ağrısı ile hastalık ve yaşlılığı yerleştirmiştir.²⁸ Şimdi Maniheizm'de Karanlıklar Prensi Arkon'un insan doğasındaki uzantılarına bir göz atalım.

2.1. Cinsellik/Şehvet

Maniheizm'de cinsellik, şeytanın ilk ve en önemli eylemlerinden biri olarak kabul edilir. Arkon, karanlık dünyadaki eril ve dişil iblisleri şehvet aracılığıyla çoğaltmış ve yaymıştır. Kötülüğün doğuşunu sağlayan cinsellik mekanizması, zamanla sayısız kötü ruhlu yaratığın üremesine ve bunların ışık dünyasını tehdit edecek seviyeye gelmesine neden olmuştur. Mani, cinselliği sadece madde ile ilişkilendirir. Ruh, özü itibarıyla saflığı temsil eder. Mani'ye göre ışık güçleri Işık Tanrısı Zurvan'dan yayılım yoluyla ortaya çıkmıştır. Ancak cinsellik maddenin değişmez ve ayrılmaz bir parçasıdır. Madde, yeryüzünde Âdem nesli üzerinde oluşturduğu cinsellik dürtüsüyle ışığı kontrol altına almaktadır. Bir nevi Maniheizm'de cinsellik, karanlığın kendi rakibi olan aydınlığı alt etme motifi veya silahı olarak kabul edilmektedir.²⁹ Görüldüğü üzere Maniheizm'in dini sistemindeki bu görüş, tanrısal inayete insanın üremesini ve çoğalmasını onaylayan ve destekleyen Semitik dini anlayışların tam tersinedir.³⁰

Mani, yeryüzündeki orijinal kötülüğün/günahın kaynağını ışık tanrısının düşmanı olan Karanlıklar Prensi Arkon'dan türeyen ölümcül beş meyve ile ilişkilendirir.³¹ Ona göre karanlığın

²⁸Asmussen, Manichaeen Literature, s. 129.

²⁹Asmussen, Manichaeen Literature, s. 131.

³⁰Gardner&Lieu, Manichaeen Texts From The Roman Empire, s. 16.

³¹Allberry, A Manichaeen Psalm-Book: Part II, s. 3.

beş meyvesinden türeyen beş eril ve beş dişil cinsiyete ilave edilen ateş ve şehvet, kötülüğün (madde/Âdem'in bedeni) membasıdır.³² Buna göre ateş ve şehvet, karanlık dünyada ortaya çıkan ölümcül kaynakların maddi dünyadaki tamamlayıcı unsurlarıdır. Madde, şehvetle ışığı arzular ve şehvet yoluyla yuttuğu ışık parçacıklarını salıverir.³³ Mani'ye göre şehvet dürtüsü ve cinsellik, bireyi tanrısal hakikatin değişmez kanunundan uzaklaştırır. Şeytani dürtülerle baş edemeyen kişi, ruhu kirlendiği için hiçbir zaman doğru yolu bulamaz. Cinsellik, sadece birey açısından değil evren açısından da büyük bir sorundur. Zira şehvet odaklı bir hayat, hem bireyin hem de ışığın yaşamsal alanlarını daraltır ve zamanla ışığın yeryüzünden silinmesine neden olur.

Mani'nin cinsellik konusunda son derece menfi ve katı bir görüşe sahip olması onun dinî ahlak ve ibadet anlayışını şekillendirmiştir. Mani, Pehlevîce kaleme aldığı *Şâpuragân* adlı eserinde cinselliği ışığın baş düşmanları olan eril Baş Şeytan Ehrimen ve dişil Baş Şeytan Âz ile ilintili olduğunu savunmaktadır. Âz, şehveti kemiğe, kaslara, ete, damara, deriye bağlar. Şehvetin baştan çıkartıcı kötü düşünce, kötü söz ve kötü eyleminin³⁴ etkisinde kalan insanlar çiftleşerek ışık parçacıklarını boğar. Ona göre şehvet iblisten insana bulaşan bir tutkudur. Cinselliği terk etmeden ışık dinine girmek ve iyi bir huy edinmek mümkün değildir. İnsanın başına gelen bütün musibetlerin temelinde, bedende yerleşik şehvet tutkusu yatmaktadır. Birey, cinsel haz yüzünden şeytanın kötü neslini ebedi zindanına hapsedmek yerine kendisini ve hemcinsini maddenin dayanılmaz azabına maruz bırakmış olmaktadır. Âz ve şehveti bedenlerinde barındıran insanlar hiçbir zaman ışığın hikmet ve kutsallık bilgisinin farkında olmayacaklardır. Onlar, şeytanın iradesiyle hayatlarını tanzim ettikleri ve kötülüğe hizmet ettikleri için ışık tanrısının diğer dünyada dindarlara bahşettiği iyi ve hoş nimetlerden mahrum kalacaklardır.³⁵

Mani, kilisesini *Seçilmişler* ve *Dinleyiciler* olarak iki kategoride ele almaktadır. *Seçilmişler*, ışık dünyasını yeryüzündeki temsilcileri olduğundan onların evlenmesi ve dünyevi herhangi bir işle meşgul olması yasaktır. Son derece aşırı bir asketik³⁶ yaşam tarzına sahip olan *Seçilmişlerin* görevi ışık ile karanlığı tamamen ayırıştırmasını sağlayan örnek bir hayat tarzı ile insanları şeytani güçlere karşı aydınlatmaktır. *Seçilmişler*, ölümden sonra reenkarnasyona tabi tutulmadan kirlenmemiş ruhları ile doğrudan ışık cennetine yükseleceklerdir. Diğer yandan Maniheizm'de yaşamın devamı ve Işık Kilisenin devamı açısından *Dinleyicilerin* evlenmelerine ve günlük işlerini yapmalarına izin verilmektedir. Günlük aktivitelerinde madde ile istemsiz de olsa ilişkiye

³²Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (15/48.15-29) s. 53.

³³Timothy Pettipiece, "Theodore Bar Khonai's Résumé of The Manichaeon Myth (Annotated Translation)", *Pentadic Redaction in the Manichaeon Kephalaia* (Leiden: Brill, 2009), (316.15-17) s. 227.

³⁴Mani, burada Zerdüştdininde *Doğru Düşünce, Doğru Söz ve Doğru Eylem* olarak bilinen temel ahlak yasasından faydalanmıştır.

³⁵D. N. Mac Kenzie, "Mani's Şābuhragān"; D. N. Mac Kenzie, "Mani's Şābuhragān II", *Bulletin of SOAS* 43/2 (ts.), 288-310.

³⁶*Asketizm* veya diğer adıyla *Çilecilik*, dinlerde hakikate ulaşmak için kişinin maddi dünyanın hazlarından uzak durması gerektiğini savunan anlayıştır.

girdiklerinden ölümden sonra *Dinleyicilerin* ruhları karanlığın unsurlarından tamamen ayrıştırılıncaya kadar tekrar yeni bir yaşam yenilenmesine (reenkarnasyon) maruz kalacaktır.³⁷ Diğer yandan şeytani güçleri yok etme noktasında ışık güçlerine verdikleri destek sayesinde *Dinleyicilerin* ruhları *Seçilmişlerin* ruhları gibi ışık dünyasının en güzel mekânlarında sonsuz ve mutlu bir hayatla ödüllendirilecektir.

2.2. Nefret

Mani, Kefalya'da nefret kavramını aşk/sevgi değeri ile karşılaştırarak açıklar. Mani'ye göre aşk, Azamet'in Kralı Zurvan'ın kendisidir. Yüceliğin Babası'nın aşk ve sevgisi onun kadim olan aşkınlık âleminden tüm çağlara ve kozmik boyuta taşınmıştır. İlahi aşkın vücut bulduğu yer, ışık dünyasının yeryüzündeki simgesi olan Işık Kilisesi'dir. Sevgi gibi karanlık dünyanın doğasıyla özdeş nefret duygusu da aşkın âlemden maddi âleme taşınmıştır. Maniheizm'de *demiurg* olan *Yaşayan Ruh*, bütün maddi âlemi aydınlık ve karanlığın karışımından yaratmıştır.³⁸ Bu nedenle Mani, ışık ve karanlığın iç içe geçtiği bu ara dönemde (gumezişin)³⁹ iyi ve kötülüğün tüm tezahürlerinin maddi âlemde belli bir süre kalacağını belirtir. Nefret, karanlık dünyadan kabarak ortaya çıkan ilk ölümcül duygudur. Karanlıklar Prensi Arkon, kendi âlemini nefret ile donatmıştır. Bundan dolayı karanlık dünyanın iblisleri, canavarları, kötü ruhlu yaratıkları nefret ile birbirleriyle savaşır ve bu duygu temelinde birbirlerini katlederler.⁴⁰ Nefret yıkımın kaynağı olduğundan karanlıklar diyarı sürekli bir kargaşa halindedir. Ancak nefret olmadan kötülük var olamaz. Karanlığın dünyasını ayakta tutan ve onun devamını sağlayan şey, nefrete dayalı düzensizlik ve kaos halidir.⁴¹

İnsan nesli, nefret duygusunu şeytani güçlerden almıştır. Bu hasletin temel görevi, sevgi ile özdeş ruhsal yapıyı kontrol altına almaktır. Nitekim Mani, insanı hak yoldan saptıran en büyük nefsanî hastalıklardan birinin nefret olduğunu belirtir. Kalbi kinle dolu insanların gönül ve zihin dünyası ışık gerçeğine kapanmıştır. Şeytani güçler, onu kin ve nefret üzerinden tanrısal yoldan uzaklaştırır. Zihni ve kalbi körelen birey, aşkın olanın kutsal bilgisinden rahatsız olur ve iradesini yanlış kullanarak tanrıdan yüz çevirmeye başlar. Mani'ye göre nefret hastalığına tutulan kişinin tedavisi, ancak ışık kilisesinin yücelik bilgisine mazhar olmakla mümkün olacaktır. Işık bilgisinden mahrum kalan kişinin kalbi kötü ruhlar tarafından doldurulacaktır. Kötü ruhların tuzağına kapılan

³⁷A. V. Williams Jackson, *Researches in Manichaeism: With Special Reference to the Turfan Fragments* (New York: Columbia University Press, 1932), s. 16.

³⁸Allberry, *A Manichaean Psalm-Book: Part II*, s. 10.

³⁹Zerdüşt dininde "karışım" anlamına gelen gumezişin (gumêzîsn) terimi, ezeli iki ilke Ahura Mazda ve Angra Mainyu'nun tanrısal aktivitelerinin ve yaratıklarının birbirine karıştığı kozmik hayatın 3000 yıl süren üçüncü dönemi için kullanılan bir ifadedir. Mani, gumezişin kelimesini maddi dünya ile ilgili kullanır. Zira ona göre maddi dünyanın yaratılışından sonra ışık unsurları ile karanlık unsurlar karışmıştır.

⁴⁰Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (23/68.26-28) s. 70.

⁴¹Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (63/156.20-33) s. 164-165.

kişiler, tüyleri yolunmuş bir kuş gibi oraya buraya sürüklenerek ölümün korkunç yüzüyle karşılaşacaktır. Böylece ışıktan habersiz yaşayan dünyevi insanlar, şeytani güçlerin nefret dolu hışmından hiçbir zaman kurtulamayacaklardır.⁴²

Maniheizm’de madde, bütünüyle kötü olduğundan onun insanın ruhsal yapısına aykırı olduğuna inanılır. Dindarlık, saflığı; nefret ise kirliliği ve yozlaşmayı artırır. Saflığı muhafaza etmek için şeytani güçlerin merkezi konumunda olan nefret duygusundan kurtulmak gerekir. Bunun için de mümkün olduğunca maddi dünyanın arzu ve isteklerinden yalıtılmış münzevi bir yaşam tarzını tercih etmek gerekir. Maddeye duyulan hırs ve tamahkârlık rekabete, rekabet kin ve nefrete, nefret ise bireyler arasında büyük bir yıkıma neden olur. Ruhun düşmanı olan dünya, dindarlıktan nefret eder.⁴³Bu durum, karanlığı seven ve onun aldatıcı hilelerine göre hareket eden maddi dünyanın, kendi özüne uygun bir niteliğe sahip olmayan ışıktan nefret etmesiyle ilgilidir.⁴⁴Mani’ye göre nefret tuzağına düşmemek için *Işık Dini*’nin takipçilerinin iyiliğin peşinden gitmesi ve bütün yaşamları boyunca sevgi tohumlarını yeryüzüne ekmeleri gerekir. Sevgiyi ilke edinen bireyler, yeryüzünü tanrısal veçhenin kusursuz yüceliğiyle süslemişlerdir. Zira dindar kullar, sevgi, merhamet ve güzelliğin bütün motiflerine ruhlarında yer verdiklerinden dolayı kötülük yapmaktan ve nefret etmekten büyük bir korku duyarlar.⁴⁵ Zira onlar, gerçek düşmanın, tanrısallıktan nefret eden dünyanın kendisi ile onun zenginliği ve sevgisi olduğunun farkındadırlar.⁴⁶

2.3. Kıskançlık

Mani, şehvet ve nefret gibi kötülüğün en yetkin hallerinden birinin kıskançlık olduğunu belirtir. Ona göre maddenin en ölümcül arzularından biri olan kıskançlık, var oluşun başından sonuna dek tüm yaşamsal aktivitelere yönelmiş çok büyük bir tehlikedir.⁴⁷ Madde, kozmik yaratılışın bütün evrelerinde ışık unsurlarını kıskanarak manevra alanını genişletmeye çalışmıştır. Şeytanın en önemli özelliklerinden biri olan bu kötülük, manevi âlemden maddi âleme sirayet etmiştir. Kötülüğün ilk kışkırdığı ışık unsuru, insan neslinin ışık dünyasındaki arketipi olan *İlkel İnsan*’dır. *İlkel İnsanı* ele geçiren kötülük, onu ve çocuklarını (ışık, hava, su, ateş, rüzgâr) kıskançlığıyla zehirlemeye başlamıştır. Mani’ye göre karanlık, tabiatı gereği kendisinden kaynaklanan eksiklikten dolayı ışığa özlem ve arzu duymaktadır. Şeytani güçler, kozmik yaratılış sürecinin üçüncü evresinde etkin bir rol oynayan *Üçüncü Elçi*’ye kıskançlıkla karışık büyük bir gıpta duygusu ile kapılmışlardır. Nitekim *Arkonlar*, Âdem’in maddi formunu *Üçüncü Elçi* suretinde

⁴²Allberry, A Manichaeon Psalm-Book: Part II, s. 81.

⁴³Allberry, A Manichaeon Psalm-Book: Part II, s. 75.

⁴⁴Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (76/185.12-15) s. 194.

⁴⁵Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (82/199.18-19) s. 208.

⁴⁶Greenlees, The Gospel of the Prophet Mani, s. 210.

⁴⁷Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (73/180.16-18) s. 189.

yaratmışlardır. Madde, ilk insanı yani Âdem'i kıskanmış ve ondan bir güç olarak ilk dişil insanı yaratmıştır.⁴⁸

Maniheizm inancına göre, Âdem'in eşi Havva'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılması kötülüğün ışık kıvılcıklarını özünde barındıran Âdem'e olan düşmanlıklarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kötülüğün Havva'yı yaratmasındaki temel amaç, ışık parçacıklarını daha az barındıran Havva aracılığıyla insan neslini kontrol altına almasıyla ilgilidir. Karanlığın ışığa olan kıskançlığının sonucu kadın yaratılmış ve üreme sayesinde şeytani güçler tamamen yok olmaktan kurtulmuştur. Kıskançlık, şeytani güçlerin manevi âlemde ışık dünyası ve onun varlıklarına; maddi âlemde ise Işık Tanrısı Zurvan'ın elçilerine ve iyi kullarına doğrulttuğu en ölümcül silahlardan biridir. Karanlık güçler, Âdem'in nesline özünü hatırlattığı için insanlığın kurtarıcısı ve aydınlatıcısı İsa Mesih'i ve onun havarilerini kıskanmıştır. Şeytanın yeryüzündeki uzantıları, kıskançlıklarından dolayı İsa Mesih'e karşı gelmiş ve onu çarmıha germişlerdir.⁴⁹ Mani, ışık unsurlarının kendi aralarında sevgi, güven ve sadakati arzuladığını ve bu değerler etrafında bütünleştiğini savunmaktadır. Işık unsurlarının tersine kötülük; kin, nefret, ihanet ve sadakatsizlik etrafında bir araya gelir. İyilik, kendi yapısını yeryüzünde barış, huzur, güvenle tesis ederken kötülük ise savaş, kargaşa ve güvensizlikle doğasını güçlendirme yoluna gider. Mani, kendisinin ve kilisesinin de benzer şekilde kötülüğün kötü duygusuna maruz kaldığını ifade etmektedir. Şeytan; hakikate, hikmete, doğru insana tahammül edemez. Bu nedenle kötülük, kıskançlığı ile kadın veya erkek her insanın tanrının yolundan saptırıp günah işlemeye meyledecektir. Bu bağlamda gerçekte şeytana karşı verdiği mücadelede hakikat işlerinde dimdik durup sabır ve sebat gösteren insanlar, imanda en mükemmel olanlardır.⁵⁰ Zira kalplerinde kıskançlık yerine barışı yerleştiren dindar kullar, Işık Tanrısı'nın göksel meskenlerinde kendine yer bulacaktır.⁵¹

2.4. Açgözlülük

Maniheizm'de hırs ve açgözlülük, kötülüğün dişil figürü olan Âz ile ilişkilendirilir. Açgözlü, doyumsuz, akılsız, utanmaz, iradesi zayıf olan Âz, yakıcı ve yıkıcı hırsıyla Işık Tanrısı Zurvan'a isyan etmiştir.⁵² O, Işık Tanrısı'nın yaratıklarına saldırır; onları şehvet ve açgözlülüğü ile yoldan çıkartmaya çalışır. Mani'ye göre Âdem formunda kötülüğün bütün açgözlülüğü mevcuttur. İnsanın tanrısal ruhu, maddeye karşı korunaklı bir sığınak olmasına rağmen açgözlülük yaşamın bütün alanlarında ruhu pasifize edebilecek kadar güçlü bir yapıya sahiptir. Âz, insanı en fazla şehvete ve

⁴⁸Geo Widengren, *Mani and Manichaeism*, çev. Charles Kessler (London: Weidenfeld and Nicolson, 1965), s. 59.

⁴⁹Allberry, *A Manichaean Psalm-Book: Part II*, s. 195.

⁵⁰Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (73/179.18-28) s. 189.

⁵¹Allberry, *A Manichaean Psalm-Book: Part II*, s. 38.

⁵²Asmussen, *Manichaean Literature*, s. 69.

maddi âlemin geçici nesnelere yönlendirir. Mani'ye göre açgözlülük tehlikesine karşı insanın ruhunu besleyecek eylemlere başvurması son derece önemlidir. Ruh, doğru inanç ve doğru aktivitelerle desteklenmediği zaman körelir. Aç gözlülüğün hâkim olduğu bireylerde hiçbir zaman hakikati kavrayabilecek ruhsal ve zihinsel yetiler devreye girmez. İnsan görünümündeki bu varlıklar, adeta yırtıcı hayvanlar gibi çevrelerinde buldukları her şeye saldırır. Açgözlülüğün kaynaklanan doyumsuz iştahlarını gidermek için her kirli eyleme başvurular. Maddi dünyada İblis; şehvet, zenginlik, şan, şöhret vb. geçici değerlerle insanları oylar. Ancak açgözlülüğün sefaleti altında maddi dünyaya ait rezaletlerin peşinden giden insanlar, kurnaz şeytani güçlerin rehberliğinde kötü hayatın dipsiz cehennemine kendilerini mahkûm edeceklerdir.

Mani, Kefalya'da insanın sonunu getiren dört saplantıdan bahsetmektedir. Yeryüzündeki huzursuzluğun menşei olan bu ölümcül hastalıkların temelinde açgözlülük yatmaktadır. İnsan neslinin birinci saplantısı vücudunu şişirmek için aralıksız yemek yeme hastalığıdır. İkincisi, şehvet dürtüsüyle hareket eden kadın ve erkeğin cinsel ilişkiye girme alışkanlığıdır. Üçüncüsü, insan hayatında faydalı olmayan, riyakâr ve gösterişe dayalı zenginlik arayışıdır. Dördüncüsü de insan neslinin doyumsuz isteklerinin karşılanmaması neticesinde ortaya çıkan çekişme veya savaşlardır. Mani'ye göre insanlar arasında cereyan eden yıkıcı savaşların ve çekişmelerin temelinde şeytani güçlerden insan nesline sirayet eden açgözlülüğün kaynaklanan bu saplantılardır.⁵³

Mani'ye göre ışık elçilerinin yolundan giden insanların şeytanın açgözlülüğüne karşı dikkatli olması gerekir. İyi bir insan, kötü davranışlardan ve maddeye olan hırsından kendisini sakındırandır. Dindar bireyler; altın, gümüş, mal, mülk biriktirmek yerine yeryüzünde iyiliğin tohumlarını ekmeyi tercih ederler. Çünkü maddeye tamahkârlığın insanın sonunu getiren büyük bir felaket olduğunun farkındadırlar. Açgözlülük, madde karşısında insanı alçaltır. Kalbin iç görüşüne ve ruhun ilahi öğüdüne kulak asmayan insanlar, köleliğin uçurumlarında sabitlenir. Bu durumda maddenin açgözlülüğünden vazgeçip samimi bir inanç ve onu tamamlayacak iyi eylemlerle hayatı güzelleştirmek gerekir. Zira ışığın kutsal mesajı üzerine kurulan takva ve erdemli bir yaşantı, ışığı karanlıktan, iyiyi kötüden ebedi olarak ayırıştıracaktır. Açgözlülüğün neden olduğu hazlar geçicidir. Ancak ruhu güzelleştiren ve bedeni dizginleyen her olumlu eylem, kişinin sonsuz ışıklar dünyasında sayısız nimetlere kavuşmasına yardımcı olacaktır.

3. Kötülüğe Karşı İnsanın Rolü

Maniheizm'de insanın kozmos âlemde bir ışık parçası olmasından dolayı kendisine kutsallık atfedilir. İnsanın gökteki ve yerdeki varlıklardan üstün olması onun tanrının güzel

⁵³Gardner, The Kephalaia of the Teacher, (78/190.18-30) s. 199.

imajını taşımasından gelmektedir. Işık Tanrısı, Âdem şahsında tanrısallığının sonsuz boyutlarını bütün varlık âlemine tecelli ettirmiştir. Buna rağmen Maniheizm'in dini anlayışında insanın karanlık tarafı daha ağır basmaktadır Zira bu inanca göre insanın bedeni şeytani unsurlardan neşet etmiştir. İnsanın vücudu göksel varlıkların ve yeryüzündeki fenomenlerin tasarımından başka bir şey değildir. Makro kozmosun en küçük birimi olan insan, evrenin düzenine uygun bir yapıya sahiptir. İnsanın ortaya çıkmasıyla orijinal yaratılış süreci bozulmuş ve tanrısallığın tarihi, farklı bir periyodik döneme girmiştir. Bu durumda insan, iyi ve kötü bileşenlerin ortak bir formu olarak ortaya çıkmaktadır. Maniheizm'de insana karşı son derece olumsuz bir bakış açısının olması, tamamen ona nispet edilen karanlık kökenden kaynaklanmaktadır. İnsan nesli, diğer varlıklara nispeten daha az olmasına rağmen onun kozmik planda etkisi diğer bütün varlıklardan daha üstündür. Bu, tamamen insanın özünde barındırdığı kötülük temayülleriyle açıklanabilir. Çünkü Mani'ye göre tüm aşağılayıcı iblislerin, cinlerin, kötü ruhlu yaratıkların, günahların idolu olan Arkon, insan neslini de evrende yaratarak Işık Kralı Zurvan'ın kutsallığına hakaret etmiş ve onun şanlı bilgeliğine gölge düşürmüştür.⁵⁴

Maniheizm'de insanın akli ve iradi yeteneğine vurgu yapılır. Ancak akıl ve irade insanın kötülüğe karşı savaşmasında yeterli değildir. İnsanı maddenin derin uykusundan uyandıracak ve onu günahın sarhoşluğundan kurtaracak ışık elçilerine ihtiyaç vardır. Tanrıdan sudûr eden *gnosis* bilgisi ile desteklenen bu ilahi elçiler, tarihin farklı dönemlerinde insan nesline özünü hatırlatmak amacıyla Işık Tanrısı Zurvan tarafından gönderilmiştir. Doğruluğun içsel rehberleri olan ışık elçileri, zaman zaman tanrısal hakikatin kutsal kilisesini üstlenme noktasında insanlara rehberlik etmişlerdir.⁵⁵ Hakikat ve doğru yaşam konusunda insanlara öncülük yapan elçiler, insanlara kendilerini hatırlatıcı ışık bilgisini (*gnosis*) sunmuşlardır. Maniheizm'de Zerdüş, Buda, İsa ve son ilahi elçi olarak kabul edilen Mani, insanlığı karanlığın sarhoşluğundan uyandıran *Kurtarıcılar* olarak kabul edilir. Bütün bu *Işık Elçileri*, insanın potansiyelinde mevcut kurtuluş yollarını insanlara hatırlatmıştır.⁵⁶

Maniheizm'de insanın doğasında karşıt iyilik ve kötülük güçlerinin varlığına atıfta bulunulur. Kozmik düzeyde iyi ve kötü güçlerin sürekli yaşanan mücadelesine benzer biçimde insan tabiatında da karşıt unsurların bir savaşı vardır. İnsanın iç âleminde yaşanan bu savaşın en belirgin ve somut örneği onun eyleminde ortaya çıkmaktadır. İnsan bedenindeki iyilik, ışık dünyasındaki kökenine; kötülük de maddi dünyadaki köklerine sıkıca bağlanmıştır. Son derece zalim ve kurnaz olan insanın içindeki şeytani uzantılar, bedeni nasıl alçaltacağını ve nasıl

⁵⁴Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (112/267.8-15) s. 272.

⁵⁵Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (7/36.3-6) s. 40.

⁵⁶Asmussen, *Xuāstvānīft: Studies in Manichaeism*, s. 17.

kullanacağını aralıksız bir biçimde planlamaktadır.⁵⁷ Kötülük, insana hata yapma konusunda her türlü günahı cazip hale getirir. Bedenin çalkantılarını yükselten günah, iblis güçlerinin ruh ve bedende kalıcı hale gelmesine neden olur. Ancak akıl, doğru muhakeme yaptığıında beden hazlardan kaynaklanan bir anlık hataya düşse bile doğru bir hükümle hareket edecektir. Bu durumda her birey, *gnosis* bilgisi ile iç dünyasını karanlığın iblislerine karşı korunaklı bir kale haline getirmeli ve şeytani güçlerin akli ve iradi yeteneklerini ele geçirmesine engel olmalıdır. Kötülüğün tuzaklarına karşı hikmet bilgisi ve ışığın üstün iç görüşüne sahip olmak, insanın ışık dünyasıyla uyumlu bir ruh ve bedene sahip olmasını sağlayacaktır. Zira *Aydınlanmış Zihin*, ruhun akli melekelerini canlandırarak bedendeki günah uzantılarını bağlar. *Aydınlanmış Zihin*, ruhun iç görüşünü bedenle buluşturduktan sonra insanın maddi formundaki kötülük uzantıları yavaş yavaş çözülmeye başlar. Günahın hapsedilmesiyle birey, *Yeni İnsan* olarak tekrar doğacaktır. Böylece *Yeni İnsan*; sevgisiyle, inancıyla kusursuzluğuyla, sabrıyla ve bilgeliğiyle hüküm süren ışıktan bir varlık olacaktır.⁵⁸

Maniheizm’de ruh, ışık dünyasından insan bedenine yüklenen kusursuz bir töz olarak kabul edilir. Maddi âlemde mükemmel ruhun niteliği ne kadar korunursa birey o denli tanrısallığın gizemliliğine vakıf olacaktır. Kötülüğü kozmik alanda ortadan kaldırmak, ışık inancı rehberliğinde iyi erdemler ve Tanrıya adanmış bir yaşantı ile mümkün olacaktır. Madde, ruhu asli kimliğinden uzaklaştıracağı için mümkün olduğunca tensel hazları azaltmak gerekir. Aksi durum, ruhu güçsüzleştirecek ve bireyin şeytanın girdabında kalmasına neden olacaktır. Mani’ye göre ışık/gnosis mesajıyla desteklenmiş asketik bir yaşam tarzı, Tanrıyla bütünleşmenin yegâne yoludur. Bunun için de bireyin hayatında kendisini kötülüğün felaketine maruz bırakacak evlilik/cinsellik, mal, mülk edinme, et yeme gibi oburluğa sebep olacak eylemlerden kaçınması gerekir. Kötülüğü yenmek, kötülüğe has söz ve davranışları hayatımızdan çıkarmakla mümkündür. Maddenin iğrenç ve korkunç uzantıları, insanın maddi formundan çıkartıldığında ruh/ışık parçacıkları maddi dünyanın sürgününden kurtularak özgürlüğüne kavuşacak ve ışık dünyasındaki asıl mekânına dönüş sağlayacaktır.

Sonuç

Düalizm, birbirinden bağımsız iki ezeli Tanrının varlığını kabul eden inançtır. İyi ve kötü *İki İlke*’nin gerçekliğine vurgu yapılan bu düşüncede, dünyadaki bütün kötülüklerin sorumlusu Kötülük Tanrısı kabul edilir. Maniheizm, kötülük problemini “iyi ağaç iyi meyve verir, kötü ağaç kötü meyve verir” anlayışıyla temellendirme yoluna gitmektedir. Ahlaki ve tabii kötülük ayrımının yapılmadığı bu katı düalist anlayışa göre kötülük, insanın özgürlüğünü aşan ontolojik bir gerçeklik

⁵⁷Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (38/94.24-26) s. 99.

⁵⁸Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, (38/97.20-25) s. 101.

olarak kabul edilir. Yeryüzündeki iyi ve faydalı olan her şey özü itibariyle iyi ve kusursuz bir Tanrıdan gelmektedir. Şu halde kötülüğün İyi Tanrı ile ilişkilendirilmesi onun tanrısal niteliklerine aykırıdır. İyilik Tanrısı ahlaki ve iradi açıdan mükemmel olduğuna göre kozmosta meydana gelen acı ve ıstırapların kökeni başka bir Tanrı olmalıdır. Maniheizm'de Karanlıklar Prensi, Büyük Şeytan, Arkon şeklinde adlandırılan Kötülük İlkesi maddi dünyada her türlü savaş, kargaşa, kıtlık, ölüm vb. musibetlerin müsebbibi kabul edilir. İnsan, iyilikle kötülüğün mecedilmiş bir formu olarak yaratılmıştır. Akli ve iradi bir varlık olmasına rağmen insanın kendi başına kötülükle başarılı bir savaş vermesi mümkün değildir. Maddi dünya, tanrısal varlıklar ile şeytani varlıkların bir mücadele alanıdır. Maniheizm'de maddi olan her şey insan ruhu açısından büyük bir bela olarak görülür. Bu nedenle kişinin kendisini nihai yok oluşa götürecektense hazlardan kaçınması elzemdir. Böyle bir yaşam tarzı, kötülüğün sonunu hızlandıracaktır. Mani, cehaletin kötülükle özdeş olduğunu savunur. Kötülük cehalet kökenli olduğuna göre maddenin tesirinde kalan insanların kurtuluşa ermesi mümkün değildir. Bu noktada insanın, kendisini kötülük konusunda aydınlatıcı görevi üstlenen Işık Elçilerinin rehberliğinde bir yaşam sürmesi elzemdir. Akıl ve irade, *Tanrısal Bilgi/Gnostik Bilgi* ile bütünleştiğinde doğru yolu bulacaktır. Dolayısıyla kötülüğün üstesinden gelmek ancak *aydınlanma* ile mümkündür.

Kaynakça

- A. Hoeller, Stephan. Gnosticism: New Light on the Ancient Tradition of Inner Knowing. India: Quest Books, 2002.
- Alici, Mehmet. Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Asmussen, J. P. "ĀZ". Encyclopaedia Iranica. Erişim 14 Mart 2023.
<https://iranicaonline.org/articles/az-iranian-demon>.
- Asmussen, J. P. Manichaeism: Representative Texts Chiefly from Middle Persian and Parthian Writings. New York: Scholars' Facsimiles & Reprints, 1975.
- Asmussen, J. P. Xuāstvānīft: Studies in Manichaeism. Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard, 1965.
- Āṣṭiyānī, Seyyid Celāleddīn. Zertošt: Mezdisna ve Hükümet. Tahran: Şirket-i Sihami, 1394 h.ş.
- Boyce, Mary. A Reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian: Texts with Notes: 9 (ActaIranica: Textes et Memoires). Leiden: Brill, 1975.
- Boyce, Mary. "Sadwēs and Pēsūs". Bulletin of the School of Oriental and African Studies 13/4 (1951), 908-915.
- Burkitt, F. Crawford. The Religion of the Manichees. London: Cambridge At The University Press, 1925.
- C. R. C. Allberry. A Manichaeism Psalm-Book: Part II. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1938.
- Dhalla, Maneckji Nusservanji. Zoroastrian Theology: From the Earliest Times to the Present Day. New York, 1914.

- el-Kādî Ebi'l-Hasan Abdülcebbâr. el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhidve'l-Adl, el-Firak Ğayri İslâmiyye. ed.Mahmud Muhammed Kâsım, 1958.
- Esmailpour, Abolqasen, Manichaeen Gnosis and Creation Myth. Philadelphia: Sino-Platonic Papers, 2005.
- Gardner, Iain& N. C. Lieu, Samuel. (ed.). Manichaeen Texts From The Roman Empire. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Gardner, Iain. (ed.). The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaeen Texts in Translation with Commentary. çev. Iain Gardner. Leiden: Brill, 1995.
- Gardner, Iain. The Founder of Manichaeism: Rethinking the Life of Mani. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Greenlees, Duncan. The Gospel of the Prophet Mani. California: The Book Tree, 2007.
- Haug, Martin. Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis. ed. E. W. West. London: Trübner & Co. Ltd., 1907.
- Henning, W. B. (çev.). "The Book of the Giants". Bulletin of the School of Oriental and African Studies 11/1 (1943), 52-74.
- Irani, Dinshaw J. The Gathas: The Hymns of Zarathushtra. New York: The Macmillan Company, 1924.
- Jackson, A. V. Williams. "The Doctrine of Metempsychosis in Manichaeism". Journal of the American Oriental Society 45 (1925), 246-268.
- Jackson, A. V. Williams. Researches in Manichaeism: With Special Reference to the Turfan Fragments. New York: Columbia University Press, 1932.
- Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Mac Kenzie, D. N. "Mani's Šābuhragān II". Bulletin of SOAS 43/2 (ts.), 288-310.
- Mac Kenzie, D. N. "Mani's Šābuhragān". Bulletin of the School of Oriental and African Studies 42/3 (1979), 500-534.
- Mani. The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of His Body. çev. Ron Cameron, Arthur J. Dewey. Montana: Scholars Press, 1979.
- Muhammed B. İshak en-Nedim. el-Fihrist. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Muhammed eş-Şehristânî. Milel ve Nihal. çev. Muhammed Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Müller, F. Max. (ed.). "The Bundahis, Selections of Zād-Sparam, Bahman Yast, and Shâyast and Lâ Shâyast". çev. E. W. West. The Sacred Books of the East. Pahlavi Texts, I. Oxford: At The Clarendon Press, 1880.
- Pettipiece, Timothy. "Theodore Bar Khonai's Résumé of The Manichaeen Myth (Annotated Translation)". Pentadic Redaction in the Manichaeen Kephalaia. Leiden: Brill, 2009.
- Tardieu, Michel. Manichaeism. çev. M. B. DeBevoise. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2008.

Widengren, Geo. Mani and Manihaeism. çev. Charles Kessler. London: Weidenfeld and Nicolson, 1965.